

KÖL TİĞİN YAZITININ ÇİNCE YÜZÜ HAKKINDA

AHMET TAŞAĞIL

Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi çerçevesinde 2002 yılının 16 Temmuz-17 Ağustos tarihleri arasında Koşo Çaydam Gölü yakınında bulunan Orhun Yazıtlarının Çince metinleri üzerinde incelemeler yaptım¹. Daha önce Gök-Türk tarihi ile ilgili Çin kaynaklarındaki orijinal bilgiler üzerinde çalıştığım için ve bu konularda iki kitap yayınladığım², iki kitabı da yayınlamak³ üzere olduğumdan konuya çok aşina idim. Fakat, yine de Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarını görmenin, orijinal metnin üzerinde çalışmanın beni heyecanlandırdığını söylemem gerekir.

Bahsettiğim tarihler arasında önce Köl Tigin Yazıtının Çince yüzü, daha sonra Bilge Kagan Yazıtının Çince yüzü üzerlerinde çalıştım. Köl Tigin Yazıtının Çince metninin satırlarını kendi kompozisyonuna göre sağdan sola doğru sondaki tarihle ilgili ifade dahil numaralandırdım. Her bir satırdaki karakterleri (Çince terminolojiye uygun olarak kelime yerine karakter sözü kullanılacaktır) kodlamak suretiyle inceleme fırsatı buldum. Neticede mevcut karakterlerin hepsini kopyaladım. Maalesef satırların alt taraflarına doğru gelen yerlerinde kopmalar olmuştur. Bu durum metni anlamlandırmayı zorlaştırmaktadır. Daha önce yazıtın bu metnini tercüme eden yabancı ilim adamları kopmaların bazılarını Çince kompozisyonun üslubuna uygun doldurmaya çalışmışlardır. Eski Çin imparatorlarının bu ifadelerinin ve mektuplarının tarzı bellidir. Dolayısıyla doldurmaların gerçeğe yakın yapıldığını söylemek mümkündür. Ancak, metnin içinde geçen bazı Türkçe unvan ve şahıs isimlerinin tam anlaşılamadığını, yine metnin yazılış tarzının Çin düşüncesine göre olduğunu, fakat yorumlarken, objektif gözle bakılmadığını fark ettim. Bunun yanında çok sayıda karakter metnin kopyalarına göre

¹ 2002 yılı Araştırma Proje Başkanı Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi sayın Prof.Dr.İlhami Durmuş'a şahsımı projeye davet etmelerinden dolayı teşekkür ederim.

² *Gök-Türkler I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995(2003 ikinci baskı); *Gök-Türkler II*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

³ *Gök-Türkler III ve Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004.

okunduğu için farklı değerlendirilmiştir. Yazıları taşın üzerinde incelemenin büyük faydası oldu ve çok sayıda daha önce yayınlananlardan farklı karakterler tesbit ettim. Bu suretle tercüme de farklı ortaya çıktı.

Kendim Gök-Türk döneminin resmî hanedan tarihleri olan Chou Shu, Swei Shu, Chiou T'ang Shu ve Hsin T'ang Shu gibi kaynaklarda kayıtlı belgeler üzerine çalıştığım için metne yabancı değildim. Söz konusu kaynaklarda kayıtlı imparator mektupları da incelediğim için metni anlamlandırmayı bunlara uygun yaptım. Dolayısıyla metnin yazılış tarzı, mantığı ve düşüncesi beni fazla zorlamadı. Ancak, bazı karakterlerin bozulmuş olması ve kopuklukların anlamlandırmayı güçleştirdiğini söylemem gerekir. Metnin muhtevasını, yazılış maksadını ve son durumu hakkındaki bilgileri aşağıda değerlendirdim.

Köl Tigin Yazıtına göre çok daha harap durumdaki Bilge Kagan Yazıtının Çince yüzünde çok daha fazla yeni karakter tesbit etme imkanım oldu. Ancak, bunları silinmeler dolayısıyla anlamlandırmak, hayli zordur. Yine de Bilge Kagan Yazıtının Çince metni üzerinde bir makale yayınlamayı düşünüyorum.

Köl Tigin'in Kimliği

Ünlü kumandan ve devlet adamı Köl Tigin, II.Gök-Türk Devleti'ni 716-734 yılları arasında idare eden Bilge Kagan'ın kardeşidir. Babaları Kutlug Kagan(682-691) öldüğünde Köl Tigin yedi yaşında, ağabeyi Bilge ise sekiz yaşında olduğu için, amcaları Kapgan(692-716) tahta geçmişti. Hükümdarlığının ilk yıllarında devletini güçlendirme anlamında çok önemli işler yapan Kapgan, Çin'deki esir Türkleri kurtarmış, kuzeyde Kırgızları doğudaki Türk ve Moğol boylarını, başta Türğişler olmak üzere Batı Türkistan'ı da devlete bağlamayı başardı(702'e kadar). Onun bu faaliyetleri sürerken 15-16 yaşlarına Bilge ve Köl Tigin kardeşler devlet kademelerinde görev almaya başladılar. Aşağıda açıklamaya çalıştığımız Köl Tigin'in, ağabeyi Bilge'nin kendi ağzından anlattığı başarıları kazanırken şöhreti de günden güne artıyordu.

Ancak, 708 yılından itibaren Gök-Türk ülkesini tamamen boy isyanları kaplayınca Bilge ve Köl Tigin'e büyük iş düşmüştü. 716 yılında Kapgan Kagan'ın Bayırkular tarafından öldürülmesine kadar adeta savaştan savaşa koşarak, devletin dağılmasını önlediler. Ama bunca kahramanlıklarına rağmen amcaları Kapgan'ın oğlu İnel'in (İni İl?) hiç layık olmadığı halde tahta oturmasına sessiz kalmaları beklenemezdi. Çünkü millet İnel Kagan'ı istemi-

yordu. Nitekim Köl Tigin yaptığı bir darbe ile onu tahttan indirdi. Yerine ağabeyi Bilge'nin kagan olmasını sağladı. Babası zamanından beri devlete hizmet etmiş olan ünlü vezir Tonyukuk da millet tarafından çok sevildiği için eski görevine getirildi. Tonyukuk bir stratejist, Köl Tigin askeri işlerin kumandanı olarak Bilge'nin yardımcısı oldu. Hep birlikte birkaç sene içinde devleti derleyip toparladılar. Devlet eski gücüne kavuşmuş, ülke içinde huzur sağlanmış, komşu Çin, Gök-Türklerin gücünü kabul edip barış yapmak zorunda kalmıştı.

731 yılına gelindiğinde Bilge ve II.Gök-Türk Devleti böyle büyük bir kahramanını kaybediyordu. Dolayısıyla onun ölümü ağabeyi Bilge'yi çok üzmüştü. Çinliler başta olmak üzere bütün komşularından yoğ (cenaze) törenine katılım oldu. Ağabeyi kardeşinin adının ölümsüzleştirilmesi için bir yazıt dikilmesini istedi. Çin imparatoru, onun yoğ törenine katılması için elçiler gönderdiği gibi barkının yapılması, hayatında kazandığı başarıların dört duvarına resmedilmesi ve nihayet yazıtın bir yüzüne kendi ifadesini yazılması için bu konularda altı usta göndermişti. Yazıt ve bark yani külliye tamamlandıktan sonra Bilge Kagan hem hayranlığını, hem üzüntüsünü gizlemiyordu. Gök-Türk ülkesinde böyle bir eser daha önce yapılmamıştı. Buna hayran olan Bilge, kardeşinin savaş sahnelerinin resimlerini duvarlarda görünce kederleniyor, gözleri doluyordu.

Çince Metnin Muhtevası:

Çin imparatoru Hsüan-tsung, Köl Tigin'in yazıtına yazılması için gönderdiği mektubunda, kendi devlet anlayışına kozmolojisine uygun düşünce tarzını yansıtmıştır. Önce evrenin ve dünyanın yaratılışından başlamış, sonra yeryüzündeki insanlığa gelmiştir. Bu noktada Çin'in efsanevi ilk imparatorundan devamla, eski Çin felsefesinin izlerini katmıştır. Özellikle M.Ö. III. asırdan önceki dönemlerde yazılan felsefi ve lirik şiir kitaplarından alıntılar yapmıştır. Özellikle İmparatorun, Konfüçyus öğretileri doğrultusunda yazılan She-ching adlı eserden etkilendiği ve alıntılar yaptığı anlaşılmaktadır.

1890'lı yıllarda daha önceki tercüme yapıldığı sıralarda Gök-Türk tarihine ait birçok problem henüz çözülememişti. Bundan dolayı Türkçe unvanlar, şahıs ve kabile isimlerin anlaşılmasında hem transkripsiyon hem de anlama problemlerinin yaşandığı görülmektedir.

Daha sonra bilinen tarihe gelen imparator, Büyük Hun İmparatorluğu'nun parlak dönemlerine değinmemiş, ancak, M.Ö. 58-52 arasına temas et-

miştir. Çünkü, bu dönemde ülkesi içinde taht kavgalarından dolayı çaresiz kalan hükümdar (Şan-yü) Ho-han-ye'nin, Çin'in siyasi üstünlüğünü kabul edişini örnek göstererek, tarihî Türk-Çin dostluğunu vurgulamaktadır. Bunda maksat Gök-Türklerin Çin'in siyasi üstünlüğünü kabul ettikleri takdirde aralarında daima barış olacağına işaret etmektir.

Arkasından İmparator Hsüan-tsung'un da mensup olduğu T'ang hanedanının kuruluşu ve gelişmesi açıklanmaktadır. 618'de kurulan T'ang hanedanı 626'da tahta geçen ikinci imparator T'ai-tsung'la hızla büyümüş, Asya'nın en büyük devleti olmuştu. T'ai-tsung'a 630'dan sonra Doğu ve Batı Gök-Türk Devletleri bağlandığı gibi Orta Asya'nın diğer şehir devletleri de Çin hakimiyetini tanımak zorunda kalmıştı. Bu tarihi süreç yani 630-682 arasındaki fetret devri üzerinde de durulmaktadır. Söz konusu durumu Hsüan-tsung, yine Çin devlet anlayışına uygun olarak açıklamaktadır. Çin'de kurulan hanedanların en çok korktukları kuzeyden Çin'e saldırılar olduğu için, bunların durmasının kendileri için önemi anlatılmaktadır.

Akabinde Köl Tigin'in kimliği, askeri başarıları ve Bilge Kagan'ın kardeşi olmasının ayrıcalığı açıklanmaktadır. Dolayısıyla onun vefatından duyulan üzüntü ifade edilmektedir. Nihayet , Bilge Kagan'ın Orta Asya ve Çin için taşıdığı öneme değinilmekte, dostluğun böylece süreceği söylenmektedir. Neticede dostluğun ve barışın uzak Kuzey Asya bozkırlarında bilinmesi için yazıtın dikildiği yazılmaktadır.

Köl Tigin'in Faaliyetleri Hakkında:

684 yılında doğan Köl Tigin'in savaş alanlarındaki bilinen ilk başarısı 700 tarihinde yapılan Kansu seferi sırasında Çin ordusu kumandanı Wei Yüan-chung'un yeğenini canlı yakalayıp eliyle amcası Kapgan Kagan'a sunmasıdır⁴. Ancak, bundan önce de Köl Tigin'in katıldığı askeri faaliyetler olabilir düşüncesindeyiz. Belki göze çarpan belirgin bir hareketi görülmediği için kaynaklarca zikredilmemiş olabilir. Ayrıca Bilge kendi yazıtında bu hadiseyi 701 ile tarihlemektedir. Dolayısıyla söz konusu başarının Köl Tigin tarafından 700-701 yıllarında gerçekleştirildiği sonucuna varmamız mümkündür. Altı Çub Soğdaklarına yapılan Kapgan idaresindeki Köl Tigin ve Bilge'nin de katıldığı hücumda önce onlar bozguna uğratılmıştı. Arkasından Çinli Ong Tutuk, yani Wei Yüan-chung elli bin kişilik ordu ile üzerine geldi. Her halde

⁴ Köl Tigin Yazıtı Doğu yüzü (bundan sonra kısaca KT, D olarak gösterilecektir), 31, 32.

atı çarpışmalar esnasında öldü ki, yaya olarak atılıp, hücum etti ve yakaladığı Çinli kumandanın yeğenini kaganına götürdü. Neticede Çin ordusu orada imha edildi⁵.

Köl Tigin 705 yılında Çinli general Sha-t'o Chung-i ile yapılan savaşa katıldı. Çarpışmalar sırasında önce Tadık Çor'un boz atına, arkasından İşbara Yamtar'ın boz atına, sonra Yiğen Siliğ Bey'in giyimli don atına binerek hücum etmiş, ancak atların hepsi ölmüştü. Hatta Köl Tigin'i zırhından ve kaptanından yüzden fazla okla vurmuşlar, ama yüzüne ve başına değmemişti. Neticede adı geçen Çinli kumandanın 80 bin kişilik ordusu da mağlup edilmişti⁶. Bu hadiseden sonra 710 yılından önce Türgi Yargın Gölü'nün kenarında Yır Bayırku'ların Uluğ Erkin'i ile yapılan savaşta Köl Tigin büyük yararlıklar göstermiş, mağlup Uluğ Erkin az sayıdaki askerleriyle kaçıp gitmişti⁷. Bilge'nin 710 yılındaki Kırgız seferinin arkasından Türgişler üzerine yapılan hücumlara Köl Tigin bizzat kaularak çok sayıda başarı elde etmiştir.

Hatta, Az'ların valisini eliyle yakalamak gibi üstün bir başarı daha gösterdi. Mağlup Türgişlerin arta kalanları öldürüldü ve Tabar'da yerleştirildiler. Bundan sonra Demir Kapı'ya yapılan seferin akabinde Türgişler yine düşman olmuşlar ve Maveräünnehr'e doğru gitmişlerdi. Köl Tigin az sayıda askerle onların peşinden gönderildi. Gücünün azlığına rağmen Köl Tigin büyük bir savaş yapmış, Alp Salçı Kır atına binerek çarpışmalara katılmış, neticede Türgişler yine bozguna uğramışlardı⁸.

Bundan sonra Koşu Totok(Tutuk)la savaşan ve onun çok sayıda askerini öldüren Köl Tigin, 711 yılında patlak veren Karluk isyanlarının bastırılması işlerinde de baş rol oynadı. Karluklarla Tamag Iduk Baş'ta savaştı(714). Onlar yenildikten sonra Azlar üzerine yüründü; çünkü onlar da düşman olmuştu. Kara Göl'de Azlarla savaşmış; Alp Salçı Kır atına binen, Köl Tigin, Azların reisi İlteberi canlı yakalamış, boy halkını da ağır bozguna uğratmıştı. Boy isyanları neticesinde II.Gök-Türk Devleti ülkesi tamamen karıştuğunda Dokuz Oğuz Boyları da baş kaldırmışlardı. İzgiller mağlup edilmiş, ancak Alp Salçı Kır Atı çarpışmalar esnasında ölmüştü. Dokuz Oğuzları oluşturan boylarla bir yılda tam beş kez önce Togu Balık'ta, ikinci kez Koşulgak'ta

⁵ KT D, 32; Bu konuda ayrıca Bk. A.Taşagül, "Kapgan Kagan", *Bellesten*, sayı 218, s.63.

⁶ KT D, 33,34; Konuyla ilgili Çince bilgiler için Bk. *Chiou T'ang Shu* 194A, s.5170; *Hsin T'ang Shu* 215A, s.6945; ayrıca Taşagül, *aynı makale*, s.64-65.

⁷ KT D, 34-40.

⁸ KT D,34-40.

Edizlerle, üçüncü Bolçu'da Oğuzlarla, dördüncü Çuş Başu'nda savaşılmıştı. Bu iç mücadeleler esnasında Gök-Türk Devleti yöneticileri ve orduları çok zor durumlarda kalmışlardı. Tongra'lardan bir grup bizzat Köl Tigin tarafından dağıtılmıştı. Beşinci savaş yine Oğuzlarla Ezgenti Kadız'da yapılmış; bu da galibiyetle sonuçlanmıştı. Ancak, Oğuzlarla yapılan savaşlar daha uzun süre devam etmişti. Oğuzların karargahı basmaları sırasında onun olağüstü gayreti neticesinde düşman geri püskürtülebilmışti. Neticede Köl Tigin'in Öksüz Kır Atına binip hücum etmesi, dokuz eri mızraklaması sayesinde karargah kurtarılmış, annelerin ablaların, prenseslerin diğer hayatta kalanların cariye olması önlenmişti. Bilge Kagan'ın ifadesine göre eğer Köl Tigin olmasa onların hepsi ölecekti⁹.

Bütün bunlar bize Köl Tigin hakkında Çin kaynaklarının verdiği "olağüstü asker, savaşmayı iyi bilir, böyle işlerde mükemmeldir" şeklindeki karakter tahliliyle tamamen uyumaktadır¹⁰.

Köl Tigin'in Ölümü ve Yazıtının Dikilmesi :

Köl Tigin, Koyun yılının birinci ayının 17. Günü (27 şubat 731) ölmüştü. Aynı yılın dokuzuncu ayının 27 günü cenaze (yog) töreni yapılmıştı. Barkının, bedizinin ve yazıtının ise bir sonraki yıl olan Maymun yılının yedinci ayının 27. Günü yani 21 Ağustos 732'de tamamlandığı bilinmektedir¹¹.

Köl Tigin Koyun yılında, on yedinci günde vefat etti. Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde yas (yog) törenini tamamladık. Türbesini, resimlerini heykellerini ve kitabe taşıyı Maymun yılında, yedinci ayın yirmi yedisinde hep bitirdik. Köl Tigin kendisi kırk yedi yaşında idi. Taş, türbe ustalarını, bunca ressam ve heykeltıraşı Tuygun İlteber getirdi¹².

Çin kaynaklarına göre Köl Tigin, K'ai-yüan saltanat devresinin 19 yılında yani 731 yılında ölmüştü. İmparator Hsüan-tsung, Muhafız katasının generali olan Chang Ch'ü-i'yi ve Adalet Bakanlığının mahkumlar dairesi başkanı Lü

⁹ KT K 1-10.

¹⁰ *Chiou T'ang Shu* 194A,s.5173; *Hsin T'ang Shu* 215B, s.6051.

¹¹ Köl Tigin Yazıtı, kuzey yüzü, 10,11,12. satırlar ve de kuzey-doğu yüzü; ayrıca Bk. R.Giraud, *L'Empire de Turc Celestés*, s.76,120; L.Bazin, *Les Systemes Chronologiques dans le Monde Turc Anciens*, Budapest 1991, s.142 ; İ.Kafesođlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1987, s.119; O.F.Sertkaya, *Gök-Türk Tarihinin Meseleleri*, Ankara 1995,s.94-95; O.Sertkaya, " Köl Tigin Yazıtı Ne Zaman Yazıldı ve Dikildi?", *Orkun*, sayı 57, kasım 2002, s.18-21. T.Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988, s.22-25.

¹² Köl Tigin Yazıtı, kuzey-doğu yüzü; Tekin, *ayrı eser*, s.24.

Hsiang'ı baş sağlığı dileyen bir mektup vermek, cenaze törenine katılmak ve kurban sunmak üzere Bilge Kagan'a göndermişti. İmparator Hsüan-tsung ayrıca duygularının mezar taşına oyularak yazılması için, bunun yanında bir heykel yapılması ve dört duvarına Köl Tigin'in savaş sahnelerinin resmedilecek olduğu türbe tesisi için altı tanınmış eli becerikli adam yollamıştı. Onlar o kadar ustaca güzel yazdılar ki, Türkler daha önce böyle bir şeyi görmemişlerdi. Mo-chih-lien (Bilge Kagan), bunlara baktığı zaman daima kederleniyordu¹³.

張祭圖精之
軍弔坦寫視
將詔四繪連
五靈像往棘
金奉廟人默
使向立六有
死呂仍工嘗
勒中碑手未
特郎于高爲
闕官辭詔以
年都刻狀國梗
九逸爲陣其悲
十去帝戰肖必

Çince Metnin Durumu

Yazıtın yukarıdaki ana başlık metninin genişliği 31 cm , yüksekliği 41 cm'dir. Müteveffa Köl Tigin'in Yazıtı anlamına gelen altı Çince karakter mevcuttur.

Esas metne baktığımızda aşağıdaki değerlendirmeleri yapmamız mümkündür:

¹³ Hsin T'ang Shu 215B, s.6053-6054. Bu konuda ayrıca Bk. Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, Wiesbaden 1958, s.228-229. Chiou T'ang Shu 194A, s.5177'de ise

張弔祠
軍蕃立
將入仍狀
五書文陣
金齋碑戰
詔向爲其
死呂自畫
勤中上壁
特郎碑四
闕官立像
年都爲爲
十逸并石
二去祭刻

" Yirminci yılda Köl Tigin öldü. İmparator, Muhafız ordusu generali Chang Ch'ü-i'yi ve Adalet bakanlığı mahkumlar dairesi başkanı Lü Hsiang'ı mektupla yabancıların içine girip kurban sunması, ayrıca yazıtının dikilmesini emretti. İmparator, kendi sözlerini yazıtı yazılması, yine türbesini dikilmesi, taş heykelinin oyulması, dört duvarına onun Köl Tigin'in savaş tasvirlerinin yapılması için adamlar gönderdi" şeklinde kaydedilen ifadeler vardır.

Başlığın yüksekliği 26 cm olup beş karakter bulunmaktadır. Metnin en sonundaki tarihin yazıldığı sütun dahil bütün satırlar sağdan sola doğru istiflenmiştir. Bu yönde başlıktan sonra her bir satırı numaralandırdığımızda şu satır uzunlukları söz konusudur: 1-171; 2-178; 3-171; 4-164; 5-160; 6-166; 7-176; 8-178; 9-182; 10-160; 11-194; 12-165; 13-111 cm.dir. Sadece 10.satırda herhangi bir kopma olmadığı tarafımızdan tesbit edilmiştir. Satırların en büyükleri dikkate alınarak kopmalar dahil en fazla 200 cm. olabileceği anlaşılmıştır. Diğer yandan gövde metnin genişliği 78 cm. dir.

Ana metindeki karakterlerin boyutları değişmekle birlikte yükseklikleri karakterine göre ortalama 3- 3,5 cm arasındadır. Genişlikleri de karakterlerine göre değişmekte olup 4-4,5 cm dir.

Tesbitlerimize göre ana metinde mevcut sağlam karakter sayısı 385'tir. Normalde olması gereken karakterlerin toplam rakamı 422'dir. Şu halde 37 karakter çeşitli etkenler sebebiyle bir şekilde kopmuş ya da silinmiştir. Satırlar itibarıyla mevcut karakter sayıları:1-31;2-31;3-31; 4-30; 5-30(1 tanesi yarım); 6-30; 7-32(1 tanesi yarım); 8-34(2 tanesi silik); 9-33(1 tanesi); 10-29; 11-35; 12-12;13-20'dir.

Ashında yazılı alanın tamamı karakter boyutları ve satır aralıkları ile yükseklikleri dikkate alınarak hesaplandığında metinde 504 karakter yer alabilir. Ancak, Çince metnin kompozisyonu 422 karakter üzerine kurulmuştur. Daha önce metin üzerinde çalışan sinologlar, mevcut 385 karakterin sayısını çeşitli doldurmalarla 394'e çıkarmışlardır.

Yazıtın Bulunuşu ve Çince Metnin Üzerinde Çalışmalar:

1889 yılında Rus coğrafya Cemiyeti adına Moğolistan'da araştırmalar yapmaya gönderilen Nikolay Mihayloviç Yadrintsev(1842-1894) Urga(Ulan Bator)'ya 400 km. mesafede Karakorum ve Karabalgasun'a yaklaşık 50 km. kadar uzakta, Orhon Irmağının kıyısı ile Koço-Tsaydam Gölü civarında Köl Tigin ve Bilge Kagan anıtlarını buldu¹⁴. Otto Donner(1835-1909) ile J.R.Aspelin, 1890 yılının Ocak-Şubat aylarında Moskova'da toplanan VIII. arkeoloji kongresinde Yadrintsev'den Moğolistan'da iki yeni anıtın bulunduğunu öğrendiler. Bunun üzerine Fin-Ugor Cemiyeti, Alex Olai Heikel(1851-1924) başkanlığında bir heyeti, 1890'da Koço Tsaydam bölgesine gönderdi.

¹⁴“ Predvaritel'nyy otčet o poezdke arheologičeskiyu i etnofičeskiyu i tsel'yu v severniyu Mongoliyu i verhşim Orhona”, *İzvestiya Vosto.Sib.Otd. i.R.G.O.* XX/4. 1889, s.1-13.

Heikel, 16 Ağustos'tan itibaren Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarının kopyalarını aldı ve İrkutsk, Tomsk üzerinden 1891 Haziran'ında Helsinki'ye döndü. Bu arada Urga(Ulan Bator)'da Heikel'den yazıtın Çince metin kopyalarını alan M.Popoff, derhal Rusça'ya tercüme edip yayınlamıştır. Bunun üzerine Georg von Gabelentz(1840-1893), Köl Tigin Yazıtının Çince metninin, Gabriel Daveria(1844-1899) da Bilge Kagan Yazıtının Çince metin tercümelerini yaptı. 1892'de Köl Tigin ve Bilge Kagan Yazıtlarının kopyaları ve resimlerinin albümü yayınlandı.

1891'de Petersburg İlimler Akademisi, Radloff'un başkanlığında bir heyeti bölgeye gönderdi. Elde edilen bilgileri Radloff iki seri halinde yayınladı: 1-Trudi Orhonskoy Ekspeditsy, 2- Sbornik Orhonskoy Ekspeditsy. Atlas ilk seride Fin-Ugor Cemiyeti ile aynı yılda yayınlanmıştı (1892)¹⁵. Söz konusu Atlasın diğer fasikülleri 1893(2.fasikül), 1896(3.fasikül) yıllarında basılmıştır.

Vilhelm Ludvig Peter Thomsen(1842-1927) yazıtların Türkçelerini çözdü ve 15 Aralık 1893'teki Danimarka İlimler Akademisinin toplantısında okuduktan sonra derhal yayınlandı¹⁶. Bunu Radloff'un yayını takip etti¹⁷.

Bu arada E.H.Parker, Orhon yazıtlarıyla ilgili geniş bir değerlendirmesini yayınladı¹⁸. 1892'de Gustav Schlegel, Köl Tigin Yazıtının Çince metnini tercüme etti¹⁹. Bundan yedi yıl sonra Tokyo'da Kurakichi Shiratori, yine aynı metni Almanca'ya tercüme etti²⁰.

Ülkemizde ise Hüseyin Namık Orkun hazırladığı Eski Türk Yazıtları adlı eserinde Köl Tigin'in Çince metninin Parker tarafından yapılan İngilizce tercümesini Gazi Terbiye Enstitüsü öğretmenlerinden Hadiye Erturkan'a Türkçeye çevirterek yayınlamıştır²¹.

¹⁵ Atlas Drevnostey Mongolii, Izdanniy po poruçeniyu imperatorskoy Akademii Nauk V.V.Radlovim Trudi Orhonskoy Ekspeditsiy vıp.1, SPb.1892.

¹⁶ "Dechifrément des Inscriptions de L'orkhon et de L'énisei Notice preliminaire", *Bulletin de L'Academie Royale des Sciences et des Letter de Danemark, 1893*, Copenhagen 1894, s.285-299.

¹⁷ Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei(XI-460 s.), Petersburg.

¹⁸ "Inscription de L'Orkhon", *Journal of the China Branch of the Royal Asiatic Society*, XXX/1(1896-97) Shang-hai 1899,1-38.

¹⁹ La Stéle Funeraire du Teghin Giogh et ses copistes et traducteurs chinois, russes allemands, *Memoire de la Societé Finno-Ougrienne*, III, Helsingissa 1892, 45-56.

²⁰ *Die chinesische Inschrift auf dem Gedenkstein des K'üe T'e-kin am orkhon*, Tokio, august 1899, s.2-24.

²¹ Eski Türk Yazıtları I, İstanbul 1936, s.81-84(2.baskı Ankara 1986).

Çince Metnin Tercümesi:

Müteveffa²² Köl Tigin'in Yazıtı

故 關 特 勤 之 碑

Müteveffa Köl Tigin Yazıtı:

故 關 特 勤 碑

1.satır

彼 蒼 者 天 罔 不 覆 燾 天 人 相 合 寰
 寓 大 同 以 其 氣 隔 陰 陽 是 用 別 爲
 君 長 者 本 夏 后 氏

Şu Mavi Gökler²³ ki, kainatta örtmediği (korumadığı) yoktur. Gökyüzü²⁴ ve insanlar karşılıklı uyum sağladıklarında dünyada (yer yüzünde) büyük bir ahenk olur. Onun havası, evrende ve yeryüzündeki her şey karanlık ve aydınlığa (yin-yang)²⁵ ayrıldığı için hali hazırda (uygulamada) her birinin reisleri vardır (her biri idarecileri tarafından idare edilir). Aslında (Hsiao-hou'nun) sonraki

²² Müteveffa anlamına gelen Ku karakterinin aynı zamanda eski, yaşlı, arzu, niyet, bundan dolayı, sebep ve benzeri karşılıkları da vardır. Bu durum göz önüne alındığında Müteveffa Köl Tigin'in haurasına gibi anlam da verilebilir. Bk. Liang Shih-ch'iou, *Chinese-English Dictionary*, Tai-pei 1986, s.441.

²³ Gök, Mavi Gök, 蒼者天 Çin kozmolojisinde çok önemli yer tutmaktadır. Aynı zamanda cennet anlamına da gelmektedir. Yeryüzüyle bir bütün oluşturur. Gök eril karşılığında olduğuna yeryüzü ise dişiliği temsil ettiğine inanılmaktadır. Bu konuda Bk. W.Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü* (çev. A.Kazancıgil-A.Bereket), İstanbul 2000, s.74.

²⁴ T'ien (Gök, Gökyüzü) 天 ayrıca Tanrı anlamındadır. Onun karşılığı yeryüzündeki insanlardır. İnsanlar, Göğe yani Tanrı'ya karşı saygılı davranırlarsa bir ahenk olur. Dünyaya böylece huzur gelmesine işaret edilmektedir. Ayrıca Bk. Liang Shih-ch'iou, *Chinese-English Dictionary*, Taipei 1986, s.198.

²⁵ Yin-yang : 陰陽 karanlık ve aydınlık, Çin felsefesinin ikili (dualist) prensibidir. Milad'dan önceki çağlarda evrensellik felsefesi içinde gelişmiştir. Ayrıca burada Yin kelimesiyle kuzeyin soğuk bölgelerini, Yang karakteri ile de güneyin sıcak topraklarını kastedmiş olabilir. Bk. J.J.M.De Groot, *Universimus*, Berlin 1918; O.Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, I, s.119,127 vd, 146,303., 411; W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1942, s.17,33. Ayrıca Bk. Mathews, *Chinese-English Dictionary*, T'ai-pei 1985, s.1115.

2.satır

裔也首自中國雄飛北荒來朝甘
 泉願保光祿則恩好之深舊矣洎
 。 。 我高祖之肇興皇業

nesilleridir²⁶.....

Önce Çin'in mücadelesi vahşi çöllere yayıldığında (arttuğunda²⁷) Kan-ch'üan'deki²⁸ saraya gelip Kuang-lu'nun²⁹ korumasını rica ettiler. O halde bu dostluğun eskiliğini gösteriyor (derinliği eskiliği mevcuttur). Bizim imparatorluğun kurucusu Kao-tsu³⁰ kurup yükselttiği imparatorluğu

²⁶ Hsiao 夏 hanedanının M.Ö. 2205-1818 yılları arasında hüküm sürdüğü ve Çin tarihinin bilinen ilk hanedanı olduğu kabul edilmektedir. Adı geçen hanedanın kuruluşunda kuzeyli kavimler yani Mançular, Moğollar ve Hunların atalarıyla bağlantısı olduğu anlaşılmaktadır. Yani bildirildiğine göre Çinlilerin nazarında bütün bu milletler, Hsiao-hou'nun soyundan gelmektedir. Bu konunun en iyi tarihi kayıtları Çin kaynaklarından *Shih Chi* 1, s.7; *Shih Chi* 110, s.2879; *Han Shu* 94A, s.3743; *Chin Shu* 97, s.2548'de anlatılmaktadır.

²⁷ Büyük Hun İmparatorluğu, M.Ö. 209'da Mao-tun'un başa geçmesiyle birlikte kuvvetlendi. Orta Asya'nın tamamını kontrol altına aldı. Ancak, M.Ö.II. asrın sonlarına doğru Çin'deki Han hanedanı Büyük Hun İmparatorluğu'nun zayıflaması üzerine hakimiyet alanını Batı Türkistan ve Moğolistan'a doğru genişletti. Hunların önemli bir kısmı Çin'e bağlandı. Bk.De Groot, *aynı eser*, s.214-222; W.McGovern, *Early Empires of Central Asia*, North Carolina 1939, 185-194; B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, II, Ankara 1981, s.1-148.

²⁸ Kan-ch'üan 甘泉 : Günümüzde Shen-hsi'de bir yerdir. Ayrıca taze bahar anlamına gelmektedir. Bk. Liang Shih-ch'iou, *Han-ying ts'e-tien*, T'ai-pei 1986, s.702. Hun hükümdarı Hou-han-ye, M.Ö.53 yılında oğlu Chu-lou-ch'ü-t'ang'ı Çin sarayına gönderdi. Aynı hükümdar (Hou-han-ye Ch'an-yü) bizzat gidince, M.Ö. 51 yılında Çin'deki Han hanedanı imparatoru Hsüan, Kan Lu saltanat devresinde onu Kan-ch'üan'deki sarayı Ch'ih-yang'da kabul etmiştir. Bu konuyu destekleyen tarihi bilgi *Tsu-chih T'ung-chien* 27, s.882, 887'de kayıtlıdır.

²⁹ Kuang-lu 光祿 : Parlak mutluluk anlamına gelmektedir. Bir diğer anlamı Tahkim Edilmiş Konaklama Yeri'dir. Burada Hou-han-ye'nin Çin'e bağlandığı için kendi merkezi kastedilmiş olmalıdır. Aslında o merkezini kendini daha güvende hissettiği Çin sınırına taşımıştır. Çin'e bağlandıktan sonra Hou-han-ye merkezini Çin sınırlarına yakın bir yer olan Kuang-lu'ya nakletmek istemiştir. Burada Han hanedanı tarafından ülkesi içindeki rakiplerine karşı çok daha iyi korunabilirdi.

³⁰ Köl Tigin Yazıtına yazılması için metni gönderen İmparator Hsüan Tsung'un mensup olduğu T'ang hanedanının kuruluşu 618 yılıdır. 907 yılına kadar süren bu imparatorluk kısa zamanda Orta Asya'nında önemli bir kısmını içine alacak kadar büyümüştür. Kurucunun asıl adı Li Yüan'dir. İmparator olduktan sonra Kao-tsu (Yüksek Ata / imparatorluğun kurucusu) unvanıyla anılmıştır. Bk.Eberhard, *Çin Tarihi*, s.197.

3.satır

太 宗 之 遂 荒 帝 載 文 教 施 於 八 方
 武 功 成 於 一 德 彼 蒼 變 故 相 革 榮
 號 迭 稱 終 能 休 澤 。 。 。

T'ai-tsung³¹ devam ettirdi. Sekiz bölgede(tarafta) kültür(Çin kültürü) öğretildi. Askeri başarılar(kültürel başarılarla) bir lütüfta oldu³². Bu Mavi(Göklerin Mavisi) değiştiği için beraberinde unvanları, şerefleri neticede nesilden nesile ulaşır.....

4.satır

修 邊 貢 爰 逮 睽 躬 結 爲 父 子 使 寇
 虛 不 作 弓 矢 載 橐 爾 無 我 虞 我 無
 爾 詐 邊 鄙 之 不 擾 亂 遠 此 之

Sınır vergileri geliyordu³³. Sonra birbirimize baba oğul olarak bağlıydık³⁴. Akınların tacizlerin yapılmadığı yayların okların kınlarına sokuldu-

³¹ Asıl adı Li Shih-min olan bu imparator, hükümdar olduktan sonra T'ai-tsung olarak anılmıştır. 627-650 yılları arasında tahanda kaldığı imparatorluğu kuvvetinin zirvesine çıkarmıştır. Doğu ve Batı Gök-Türk Devletleri onun zamanında zayıflayıp Çin'e bağlanmışlardır.

³² Doğu Gök-Türk Devleti 630 yılının başında yıkılınca halkının önemli bir kısmı Çin'e gitmişti. Çin'deki T'ang hanedanı onları Kuzey Çin'deki eyaletlere dağıtarak yerleştirdiler. 648 yılında Orhun bölgesindeki Sir Tarduşların güçlerinin dağılmasından sonra Çinliler tarafından Doğu Gök-Türk ülkesindeki boylar eyaletlere bölündü. Neticede Orta Asya'nın çok önemli bir kısmı T'ang imparatorluğunun hakimiyetine girmişti. Burada söz konusu duruma işaret edilmektedir. Konuyla ilgili Çin kaynakları *Chiou T'ang Shu* 194A, s.5166; *T'ung Tien* 198, 1073a; *Hsin T'ang Shu* 215A,s.6042; *Tsu-chih T'ung-chien* 201. Bu olayların tafsilatı için Bk.A.Taşagıl, *Gök-Türkler II*, Ankara 1999, s.13-50; Lin En-hsien, *T'u-chüe Yen-chiou*, T'ai-pei 1987, s.6 vd; Wang Yün-wu, *T'ang-tai l-ti pien-cheng-shih-lü*, Tai-pei 1979, s.29.

³³ Gök-Türk ülkesinden Çin'e bağlananlar vergi vermeye başlamışlardı.

³⁴ Çinli prenseslerle evlenen Türk hükümdarları Çin imparatorlarınının damadı olduktan sonra Çinliler tarafından imparatorun oğlu şeklinde düşünülmüşlerdir. Aslında böylece Orta Asya'daki devletlerle Çin'deki hanedanlar arasında evlilik yoluyla barış ittifakı gerçekleşiyordu. Bilge Kagan'ının bir Çin prensesi ile evlenme teklifi İmparator Hsüan-tung tarafından kabul edilmişti. Dolayısıyla Bilge'yi damadı yani oğlu olarak görmektedir. Bu konuda daha fazla bilgi

ğunu gördük³⁵. Siz bizi üzmediğiniz takdirde biz sözümüzden dönmeyeceğiz (kandırmayacağız)³⁶. Bu da sınırlarımızın yeniden taciz edilmeyeceğinin (karşılıklı savaşmayacağımızın) garantisi olacaktır³⁷.

5.satır

賴 歟 君 諱 闕 特 勤 骨 咄 祿 可 汗 之
次 子 苾 伽 可 汗 之 令 弟 也 孝 友 聞
於 遠 方 威 德 於 。 。 殊 俗

Değil mi?

Merhum prens Köl Tigin, Kutlug Kagan'ın ikinci oğludur. Şimdiki Bilge Kagan'ın küçük kardeşidir. Onun sadakati ve dostluğu uzak ülkelerde duyulmuştur. (İki karakter eksik) Ona saygı duyan yabancılar kayboldular³⁸.

6.satır

斯 豈 由 曾 祖 伊 地 米 施 匄 積 厚 德
於 上 而 身 克 終 之 祖 骨 咄 祿 頡 斤
行 深 仁 於 下 而 子 孫 述 之

Onun büyük babası İ-ti-mi-shih Fu³⁹, imparatorun nezdinde büyük hizmet ve şeref kazanması nasıl oldu? Sonra kendisi devam ettirebilir. Atası Kut-

için Bk.S.Jaghid, Trade, Peace and War Between the Nomadic Altaic and the Agricultural Chinese, *Pien-cheng Yen-chiou-suo Nien-pao*, sayı 1, Tai-pei 1970.

³⁵ 650 yılından sonra Gök-Türk ülkesinden yaklaşık yirmi yıl Çin'e karşı herhangi bir akın yapılmamıştı. Yani Gök-Türkler Çin'e bağlanınca T'ang hanedanı bir dönem rahat bir dönem geçirmiştir. Bu dönem sevindirici bir durum olarak kaynaklarda ifade edilmiştir. Ayrıca 723 yılından sonra gelişen Türk-Çin dostluğuna da işaret edilmiştir.

³⁶ Eğer kuzeyden saldırı gelmezse kendilerinin de anlaşmalara sadık kalacağını ifade etmek istemiştir.

³⁷ Eğer anlaşmaya uyulursa her iki tarafın sınırları korunacaktır.

³⁸ Köl Tigin kazandığı askeri başarılarla düşmanlarını sindirdi şeklinde yorumlana bilir.

³⁹ Çin kaynaklarında Köl Tigin'in babası Kutlug'un soyu hakkında fazla detaylı bilgi yoktur. Sadece Doğu Gök-Türk Devleti'nin son hükümdarı İl (İllig) Kagan'ın(621-630 arasında ka-

lug Erkin⁴⁰ tebası altındaki insanlarına çok insancıl yönetim gösteriyordu. Ve oğlu ve torunlarına devam ettirmesi nasıl

7.satır

不然何以生此賢也故能承順友
愛輔成規略北變眩雷?之境西鄰
處月之郊尊屠梨之皇命

mümkün olmazdı? Böyle bir insanın bilgeliği doğuşundan geliyor⁴¹.

Bu nedenle dostluk duyguları korumakta yardımcı olabiliyordu. Kuzeyde Hsien-lui⁴² sınırlarını kontrol altına alabiliyor, batı komşusu Ch'u-yüe'lerin⁴³ alanlarına karışabiliyordu. İmparatorun emrine saygı duyuyordu.

ganlık yapmıştır) ailesinden geldiği babasının 648'den sonra Çin'in kuzeyinde kurulan Ch'an-yü Genel Askeri valiliğinde Tudun Çorluk yaptığı bildirilmiştir. Burada söz konusu edilen İ-ti-mi-shih Fu(Bey?)'nin İl Kagan olması muhtemeldir. Köl Tigin'in babası Kutlug'un soyu hakkındaki bilgiler için Bk. *Chiou T'ang Shu* 194A, s.5167; *Hsin T'ang Shu* 215A; *T'ung Tien* 198/1073b; *Wen-hsien T'ung-k'ao* 343/2691b, ayrıca A.Taşagil, "Kutlug Kagan ve II.Gök-Türk Devletinin Kuruluşu", *Bir Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, sayı 4, s.232,240.

⁴⁰ Yukarıdaki notta bahsettiğimize bilgilere göre Kutlug Erkin(Ku-tou Hsie-chin) 648-681 yılları arasında bir dönem Tudun Çorluk yapan Kutlug Kaganın babası olmalıdır. Dolayısıyla Bilge ve Köl Tigin kardeşlerin atalarına işaret edilmektedir.

⁴¹ T'ang İmparatorluğu için sürekli yaptıkları savaşlarla son derece tehlikeli olan Kutlug Kagan(682-691) ve Kagan Kagan(692-716) dönemlerinden bahsedilmemekte, onun öncesinde Çin'e teslim olan ya da onların hakimiyetinde bulunan kişiler övülmek suretiyle Bilge ile yakınlaşmaya çalışılmaktadır.

⁴² Burada yine İmparator Hsüan-tsung, Büyük Hun İmparatorluğu dönemine atıfta bulunulmaktadır. Çin tarihinin ilk önemli kaynağı *Shih-chi* (Ssu Ma-ch'ien tarafından M.Ö.115-86 yılları arasında yazılmıştır)'nin 110.bölümünde(s.2913) Hsien-luei'lerin adı geçmektedir. Yine de kimlikleri tam açık değildir. Bence Sibiryâ bölgesinde yaşayan kuzey kabileler kastedilmektedir.

⁴³ Ch'u-yüe'ler 處月 : Batı Gök-Türk ülkesi içinden çıkan bir boydur. Tanrı Dağlarının kuzey eteklerinde yaşıyorlardı. 633 yılında Batı Gök-Türk ülkesinde tam karışıklıklar sürdüğü sırada bağlı oldukları Batı Gök-Türk beyi Li-pi-tuo-lu'nun zalimce idaresine katlanamayıp, yine Gök-Türk hanedanından gelen A-shih-na Mi-she Bey'i kagan seçmek istemişlerdir. Ancak, o rakiplerinden korktuğundan kagan olmaya cesaret edemediği için Ch'u-yüe'leri alıp Doğu Türkistan'ın Turfan bölgesinin kuzey taraflarına doğru gitti. Bugünkü Barköl'ün doğusundaki kumluk sahada yerleştikleri için Kum Yığını anlamına gelen Sha-t'o adıyla anılmaya başladılar. Daha sonra Sha-t'o Gök-Türkleri adını aldılar. Zamanla Uygur Kaganlığına(745-840) ve Çin'deki T'ang hanedanına bağlandılar. Bu hanedanın zayıflaması üzerine Çin siyasetinde önem kazanmaya başladılar. Hatta 923 yılından sonra bağımsız devlet kurdular. Bu devlet 950'ye kadar varlığını sürdürdü. Hsin T'ang Shu 218, s.6153-6155 ve Wen-hsien T'ung-k'ao 2723, a,b,c/2724a.

8.satır

受 屠 耆 之 寵 任 以 親 我 有 唐 也 我
是 用 嘉 爾 誠 績 大 開 思 信 而 遙 圖
不 騫 促 景 俄 盡 永 言 悼 惜

T'u-ch'i'nin mazhar olduğu dostluğu aldı⁴⁴. Biz T'ang'la akrabalığı var olduğu için. Bu nedenle seni övdüm saygı ve başarı ile. Büyük güven ve inanç gösterdim. Planımız (anlaşmamız) bölünmediğinde (bozulmadığında) güneşin alaca karanlığı kayboldu (Tegin vefat etti).

9.satır

疾 于 睽 心 且 特 勤 可 汗 之 令 弟 也
可 汗 猶 睽 之 子 也 父 子 之 義 既 在
敦 崇 兄 弟 之 親 得 無 連 類 俱

Ayrıca Bk. Wu Hsing-tung, *Beş Sülale Çağında Sha-t'o'ların Çin Toplumuna Etkileri*, Tai-pei 1979, s.191-194; Eberhard, *Çin Tarihi*, s.230-231.

⁴⁴ M.Ö.60 yılında Büyük Hun İmparatorluğu tahtına Wu-yen-chü-te geçmiş; fakat, ülke içindeki huzursuzluk sona ermemişti. Zalim olan bu hükümdarın kadiamlarından kaçan hanedan üyesi prensler sağa sola dağıldılar. Az sonra ölümü üzerine kardeşi Hou-han-ye tahta çıkarılmıştır. Buna rağmen yine ülkeye huzur ve asayiş sağlanamamış, ülkenin değişik bölgelerindeki prensler bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Bunlardan biri de Hunların batı kanadını idare eden T'u-ch'i idi. T'u-ch'i hükümdar (ch'an-yü) olduktan sonra Hou-han-ye'nin üzerine doğuya onbinlerce askerle yürümüş ve Hou-han-ye'yi ağır bir bozguna uğratmıştı. Mağlup Hou-han-ye kaçtı. Geri dönen T'u-ch'i, büyük oğlu Tu-t'u-wu-hsi'yi Sol Ku-li Prenslğine, küçük oğlu Kumou-lou-t'ou'yu Sağ Ku-li Prenslğine tayin etti. Bu arada M.Ö. canını kurtarmak için Çin'e sığınmış olan Je-chu'nun kardeşi Wu-chie boyunun yaşadığı bölgenin idarecisi olmuştu. M.Ö. 57 yılına gelindiğinde Hun ülkesinde beş ayrı bölgede beş bağımsız hükümdar vardı. Bağımsız hareket eden güçlü kişiliğe sahip olduğu belirtilen T'u-ch'i, bir iftiraya kanarak yanlış işler yapınca çevresini dağıtmıştı. Ülkenin doğusunda bağımsızlıklarını ilan eden T'u-ch'i doğuya doğru ordu sevk etti. Aslında önce batıdaki Chü-li'yi 40 bin süvariyle yenmişti. Arkasından dört Hun taht iddialıcısı ortadan kalkınca Hou-han-ye ile T'u-ch'i tek başlarına kalmışlardı. Önce Hou-han-ye küçük kardeşini batıya gönderip 10 binden fazla T'u-ch'i'nin askerini öldürdü. Bunun üzerine 60 bin kişilik ordu ile Hou-han-ye üzerine yürüyen T'u-ch'i yenilince kendini öldürdü. Oğlu ve yakınları gidip Çin'e sığındılar. Böylece Hou-han-ye tek başına kaldı (M.Ö.56). T'u-ch'i ayrıca Büyük Hun İmparatorluğu'nda kullanılan bir unvandır. Han Shu,94A,s.3795-3796;Tsu-chih T'ung-chien 27, s.865-869.

Kalbimde çok acı hissediyorum.

Ayrıca (çünkü) Tegin, kaganın küçük kardeşidir. Kagan (bizim) oğlumuz gibidir⁴⁵. Böyle kabul edildiğine göre Baba oğul birbirlerine karşı saygılı olduklarında ağabey kardeş yakınlığı akrabalığı farklı olmadıklarını göstermez mi? İkiniz de gerçekte

10.satır

爲子焉再感深情是用故製作豐
碑發揮遐荒使千古之下休光日
新詞曰

oğlumsunuz. Halen de Size karşı derin duygular hissediyorum. Bu sebeple (bunu göstermek için) zengin yazıtı diktirdim. Böylece uzaklara ve yakınlarla yayılacak , çok ama çok uzun zamanlarda dinlensinler güneşin parlayan ışıklarıyla yeniden duysunlar konuşsunlar diye

11.satır

沙塞之國丁零之鄉雄武鬱起于
爾先王爾君克長載赫殊方爾道
克順謀親我唐孰謂若人

Çölün sınırındaki Ting-ling'lerin⁴⁶ topraklarında gerçek kahramanlar bulunuyordu. Sen Birinci prens olarak görevlisin. Sen farklı geniş bölgeleri idare

⁴⁵ Bilge Kagan'ın bir Çin prensesiyle evlenme teklifi uzun görüşmelerden sonra İmparator Hsüan-tsung tarafından kabul edilmişti. Ancak, bu evlilik gerçekleşmeden Bilge Kagan bir bakanı (Buyruk Çor) tarafından zehirlenerek öldürülmüştü.

⁴⁶ Ting-ling'ler 丁零: Büyük Hun İmparatorluğunu en kuvvetli hale getiren Mao-tun'un (M.Ö.209-174) hükümdarlığı döneminde geniş Kazakistan bozkırları ağırlıkta olmak üzere Kuzey-batu Hun sahasında yaşayan boylar grubudur. M.S.ki asırlarda ortaya çıkan Ogurların atalarıdır. Batu grubu İrtiş Irmağı civarına yayılırken, güney grubu Gobi Çölü taraflarına yayılmıştır. Her ne kadar önemli tarihi roller oynasalar da haklarında bilgiler çok azdır. Ancak, sonraki asırlarda aynı coğrafyada görülen Kao-ch'e (Yüksek Arabalı) ve Töles, Oğuz gibi boy gruplarının onların devamı olduğu söylenebilir. Doğu sınırları Sibiry'a dan Baykal Gölü'ne kadar uzandığı bil-

ediyorsun. Sen biz T'ang ile dostluk kurdun. Kim der böyle bir insan uzun süre

12.satır

网保延長高碑山立蚩?裕無疆

koruyamaz diye Yüksek yazıt dağa dikildi. Yerini aldı zengin (uygun) bir şekilde, sınırsız yerlerde duyulması için

13.satır (dikiliş tarihi)

大唐開元廿年歲次壬申十二月
幸丑朔七日丁未建

Büyük T'ang'ın⁴⁷ K'ai-yüan⁴⁸ saltanat devresinin yirminci yılında takvim sırasına göre⁴⁹ jen-shen'da on ikinci ayda hsin-ch'ou vaktinde shuo gününde yedinci günde, ting-wei zamanında (öğleden sonra 2 ile 4 saatleri arası) dikildi⁵⁰.

dirilir. M.Ö. 201 yılından önce Büyük Hun İmparatorluğu'nun hükümdarı (Ch'an-yü) Mao-tun'a bağlandılar. M.Ö. 101 yılından sonra Hun idaresi zayıflayınca Ting-ling'ler başkaldırmaya başlamışlardır. M.Ö.71'de Hunlara ağır bir darbe indirdiler, M.Ö.63'te düzenledikleri bir akınla büyük bir yağma daha yaptılar. Kaynaklardan anlaşıldığına göre M.Ö.75-71 yılları arası bağımsız yaşadılar. M.Ö. 49'da bağımsızlık düşkünü Batı Hun hükümdarı Chih-chi onları ağır bir bozguna uğrattı. M.S.85'te Hunlara bir daha saldırdılar. M.S.III.asrın başında Hsien-pi'ler Ting-ling'leri eski topraklarına sürdüler. M.S.447 yılına kadar kısa kısa da olsa onlar hakkında bazı bilgiler vardır. Bu tarihten sonra onların topraklarında Kao-ch'e'lar görülmektedir. Ting-ling'ler hakkında daha fazla bilgi için Bk.*Shih Chi* 110,s.2893; *Han Shu* 94A, s.3753; *Wei Shu* 4, 74,81,102; B.Ögel, İlk Töles Boyları, *Belleter* 48, s.375 vd.; Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942,s.70,71; K.Czegledy, *Turan Kavimlerinin Göçü (terc.G.Karaağaç)*, İstanbul 1999, s.19, W.M.McGovern *The Early Empires of Central Asia*, North Carolina 1939, s.118-120; Tuan Lien-ch'en, "Siung-nu Memleketi Tusındaki Dinglingder", *Tanım Tarmaqtarı*, Alman 1998, s.12 vd.; Maenchen-Helfen, "The Ting-ling", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 1939.

⁴⁷ T'ang 唐 hanedanı (618-907) yılları arasında hüküm sürmüştür.

⁴⁸ K'ai-yüan, 開元 : 713-756 yılları arasında hüküm süren T'ang imparatoru Hsüan-tung'un birinci saltanat devresinin yani 713-742 yıllarındaki dönemin adıdır.

⁴⁹ Suci-tse: 歲次 ; ayrıca Bk. Mathews, *Chinese-English Dictionary*, s.762.

⁵⁰ Bu tarih 733 yılının 28 Ocak tarihine karşılık gelmektedir. Ancak, L.Bazin, Eski Çin takvimleriyle de mukayese ederek Köl Tigin Yazıtı'nın 1 Ağustos 732 tarihinde dikildiğini tesbit etmiştir.Bk. L.Bazin, *Les Systemes Chronologiques dans le Monde Turc Anciens*, Budapest 1991, 142; O.Sertkaya, "Köl Tigin Yazıtı Ne Zaman Yazıldı ve Dikildi?", *Orkun*, sayı 57, Kasım 2002, s.18-21; Aynı müel., *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara 1995, s.94-95.

Köl Tigin Yazıtına yapılan Çince ilaveler:

1-Batı Yüzüne Yapılan İlave

Köl Tigin Yazıtının Çince metnine bir satır ilave yapılmıştır. Söz konusu ilave 35 cm uzunluğunda olup, 15 karakterden meydana gelmiştir. Farklı bir tarzda yazıldığı açıkça görülmektedir. Bu metin üzerinde yaptığımız incelemelerde Hsüan-t'ung saltanat devresinin 3. yılında, batı takvimine göre 1910 yılında Çin'deki Mançu hanedanının K'u-lun, yani Ulan Bator elçisi tarafından yazıldığını tesbit ettik. Elçi bölgeyi ziyareti dolayısıyla yaptırdığı koruma binasından duyulan şeref yazılmıştır.

Metnin tercümesi:

Hsüan-t'ung saltanat devresinin üçüncü yılında K'u-lun (Ulan Bator) elçisi Huo (Wa?)-san-to-pen (Türkçe okunuşu Huo-sen-do-bin), ziyaret etti, yüksek koruma inşa etti.

宣統三年庫倫瓦三多笨觀建高
護心

2-Doğu Yüzüne Yapılan İlave:

Yazıtın doğu yüzündeki tepelikte yer alan dağ keçisi damgasının burun kısmına da bir cümle ilave edilmiştir⁵¹. Bu defa diğerinden farklı olarak yazılan ay dahi belirtilmiştir. Yani 1910 yılının Eylül ayında (muhtemelen) yazıldığı belirtilmektedir.

Metnin tam tercümesi:

Hsüan-t'ung saltanat devresinin 3. yılının 8. ayında Huan-p'o'lu Ch'in burada özel görevle seyahat ederken buradan geçti, oydurmak suretiyle yazıyı yazdırdı.

宣統三年八月黃陂陳旅秦跟過
此拓灑

⁵¹ Dağ Keçisi damgasının önündeki bu Çince yazıların fotoğraflarını Sayın Cengiz Alyılmaz lutfedip vermişlerdir. Kendilerine teşekkürlerimi sunarım. Alyılmaz, *Köl Tigin Yazıtına Yapılan Eklmeler Üzerine* adlı bir makale de yayınlamıştır, Bk. *Orkun*, sayı 59, Ocak 2003, s.24-27.

故 闕 特 勤 之 碑

故 闕 特 勤 碑

彼寓君裔泉。太武號修處爾賴次於斯於行不愛處受是不疚可敦為碑新沙爾克网	蒼大長也願。宗功迭邊不詐歟子遠豈上深然輔月屠用騫于汗崇子發詞塞先順保	者同者首保我之成稱貢作邊君茲方由而仁何成之耆嘉促睽猶兄焉揮曰之王謀延	天以本自光高遂於終爰弓鄙諱伽威曾身於以規郊之爾景心睽弟再遐	网其夏中祿祖荒一能逮矢之闕可德祖克下生略尊寵誠俄且之之感荒	不氣后國則之帝德休睽載不特汗於伊終而此北屠任績盡特子親深使	覆隔氏雄恩筆載彼澤射靈擾勤之。地之子賢變梨以大永勤也得情千	燾陰 飛好興文蒼。結爾亂骨令。米祖孫也眩之親開言可父無是古	天陽 北之皇教變。為無遠咄弟殊施骨述故雷皇我思悼汗子連用之	人是 荒深業施故。父我此祿也俗匄咄之能之命有信惜之之類故下	相用 來舊 於相 子虞之可孝 積祿 承境 唐而 令義俱製休	合別 朝矣 八革 使我 汗友 厚韻 順西 也逸 弟既 作光	寰為 甘洎 方榮 寇無 之聞 德斤 友鄰 我圖 也在 豐日 于道
大幸	唐丑	開朔	元七	廿日	年丁	歲未	次建	壬申	十	二	月	

